

Peter Lüchau

Religiøse politikere og sekulære vælgere? Den religio-nationale dimension i dansk politik

Flere teorier om sammenhængen mellem nation og religion antager, at religion kan give nationen øget legitimitet, fordi den sættes ind i en kosmisk ramme. Der findes i dansk politik blandt højrefløjspartier en diskurs, der kobler religion og nation. Det påstås, at Danmark er en kristen nation, og at det er unikt for en dansker at være kristen. Ved hjælp af data fra Valgundersøgelsen 2005 undersøges det, om koblingen af det kristne og det nationale, en religio-national dimension i dansk politik, kan genfindes i vælgermassen. Det kan den, og den er betydningsfuld i en bivariat analyse. Ved en multivariat analyse er den religio-nationale dimensions betydning for partivalg og politiske værdier marginal. En nærmere analyse af dimensionen viser, at den på individniveau styres af holdningen til muslimer. Det antyder dels, at koblingen af religion og nation ikke er slået igennem på individniveau, selvom koblingen burde give nationen øget legitimitet. Dels antyder det, at det nationale her er skilt fra det religiøse på individniveau. Religionen er vendt tilbage på den politiske scene i Danmark men ikke i vælgermassen.

Religion er vendt tilbage til den offentlige scene i de senere år. Efter utallige forudsigelser om religions snarlige død, har den vist sig at være både levende og særdeles aktuel. Dette både nationalt som internationalt. Fra Al Qaedas angreb på World Trade Center i New York til forsøget på at indskrive en reference til Europas kristne kulturarv i præamblen til det nu kuldsejlede EU charter, er religion blevet en faktor på den politiske scene. I en dansk kontekst er religion vendt tilbage i politiske diskussioner om et kristent grundlag for den danske nationalstat. Spørgsmålet er nu, hvilken form den tilbagevendte religion i det politiske rum har, og hvilken betydning det har for vælgermassen. Eller sagt mere direkte: Er der overhovedet en religiøs dimension i dansk politik, og har den i så fald nogen betydning for folks politiske holdninger?

Et eksempel på religion i dansk politik: det kristne Danmark

Religions genkomst på den politiske scene er i Danmark sammenfaldende med et politisk magtskifte på Christiansborg. Efter næsten ni år med en socialdemokratisk ledet regering overtog Venstre og Konservative regeringsmagten med Dansk Folkeparti som parlamentarisk grundlag ved folketingsvalget i 2001 (Andersen og Borre, 2003). Dette var blandt andet muliggjort af et skift i dansk politik, således at fokus nu var på værdipolitik. Med et værdipolitisk fokus kan religion, navnlig i sin kristne form, forholdsvis let indpasses, og det er netop, hvad som er sket.

På trods af at Danmark har en etableret kirke, folkekirken, knyttet til staten via Grundlovens § 4, har religion ikke haft megen plads i nyere dansk politik. Læser man de danske politiske partiers principprogrammer igennem, står der meget lidt om religion. De fleste partier begrænser sig til at nævne, at de er modstandere af diskrimination på et religiøst grundlag. Religion syntes umiddelbart at være et rettighedsspørgsmål. Ser man nærmere på principprogrammerne, tegner der sig dog et distinkt mønster. Enhedslisten, SF, Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre erklærer alle, at de er modstandere af religiøs diskrimination. Ud over det nævner de ikke rigtig religion. Enhedslisten og SF har en lidt negativ holdning til religion, mens Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre stiller sig mere neutrale.

Hvad angår religion, er der et skel mellem de fire ovennævnte partier og den nuværende regering plus dens parlamentariske grundlag. Både Venstre, Konservative og Dansk Folkeparti har en positiv holdning til kristendom som den kan findes i Danmark. I Venstres principprogram står der fx., at fællesskabet i det danske samfund bygger på "værdier, der har deres baggrund i det kristne livssyn" (Venstre, 2006: 4). Derfor støtter Venstre den nuværende kirkestatordning. De Konservatives principprogram gør kristendom til en selvstændig værdi. De erklærer således, at kristendommen er en af de værdier, som knytter danskerne sammen (Det Konservative Folkeparti, 2000: 3). De erklærer også, at folkekirken er en af de institutioner, som det danske samfund bygger på (Det Konservative Folkeparti, 2000: 9). Dansk Folkeparti mener, ifølge sit principprogram, at kristendommen er en uadskillelig del af danskernes liv (Dansk Folkeparti, 2002: 1). Dansk Folkeparti mener også, at danskernes kultur er en forudsætning for Danmarks beståen. De definerer kultur som bestående af blandt andet et folks [kristne] tro (Dansk Folkeparti, 2002: 1).

Man kan argumentere for, at VK-regeringerne, som blev dannet efter valgene i 2001, 2005 og 2007, og deres støtteparti alle giver udtryk for, at danskerne som sådan er kristne, at kristendommen er en integreret del af dansk kultur, og at kristendommen er med til at skabe sammenhængskraft i Danmark. De

tre partier har trods deres parlamentariske samarbejde meget forskellige holdninger til fx. velfærd og EU, mens de er mere enige, når det gælder fx. rets- og indvandrerpolitik. Det er dog bemærkelsesværdigt, hvor enige de tre partier er på det religiøse og nationale område, når nu det samtidigt er der, hvor de formelt adskiller sig fra folketingets øvrige partier. Måske bindes regeringen og dens støtteparti primært sammen af en enighed vedrørende en religio-national dimension i Danmark?

Politiske partier har naturligvis mange mærkesager nævnt i deres principprogrammer, men langt fra alle er i spil i den politiske debat. Ideen om evangelisk-luthersk kristendom særlige stilling i forhold til nationalstaten Danmark har dog haft en meget synlig rolle i de senere år. I et debatindlæg i *Politiken* fra 2006, hvis hovedbudskab var, at religion bør holdes ude af det offentlige rum, argumenterede daværende statsminister Anders Fogh Rasmussen paradoksalt nok for, at sammenhængskraften i det danske samfund blandt andet skyldes, at "et massivt flertal af danskerne deler et fælles kulturkristent grundlag" (*Politiken*, 20. maj 2006, 3. sektion, s. 6). Ifølge statsministeren er dansk historie og kultur gennemsyret af kristen tænkning, fordi de fleste danskere er kristne. Man kan argumentere for, at Fogh Rasmussen derved gør sig til talsmand for netop de tre træk ved kristendom i Danmark, som Venstres, Konservatives og Dansk Folkepartis principprogrammer fremhæver: at danskerne er kristne, at Danmark er et produkt af kristendommen, og at kristendommen giver Danmark sammenhængskraft.

Foghs debatindlæg skabte en vis røre blandt andet hos de Konservatives daværende politiske leder Bendt Bendtsen. Uenigheden gik dog på religionens rolle i det offentlige rum og ikke på kristendoms betydning for danskerne og nationalstaten Danmark. I et interview i forbindelse med Foghs debatindlæg argumenterede den konservative leder nemlig for, at velfærdssamfundet er præget af kristendommen, og at det bygger på kristne værdier (*Politiken* 10. juni 2006, 1. sektion, s. 4). Her genfindes Foghs pointe med at koble et kristent værdigrundlag med nationalstaten Danmarks nuværende indretning og eksistens. Inden interviewet havde Bendtsen allerede luftet synspunktet i sin grundlovstale 5. juni 2006, hvor han argumenterede for, at kristne værdier har gjort Danmark til hvad det er i dag (Bendtsen, 2006).

Markante politikere fra Dansk Folkeparti har givet udtryk for lignende holdninger omend mere subtilt. I et interview fra 2007 er partiets leder, Pia Kjærsgaard, citeret for, at "Danmark er et kristent land" (*Jyllands-Posten*, 20. april 2007, s.4). Udtalelsen kom i forbindelse med en debat om, hvorvidt politikere må gå med Dagmarkors, og hvad et sådant kors udtrykker. Konteksten antyder, at hendes udtalelse postulerer et særligt forhold mellem kristendom

og nationalstaten Danmark, uden dog at gå i detaljer med hvad det indebærer. Partifællen og teologen Søren Krarup har udtrykt mere eller mindre det samme. I en diskussion om muslimske tørklæder og danskhed har han udtalt, at danskerne som folk er kristne (Fyens Stiftstidende, 25. januar 2004). Hans pointe var, at danskhed og Islam er uforenelige størrelser, fordi danskhed indebærer, at man er kristen. De to udtalelser fra Kjærsgaard og Krarup er ikke lige så direkte som citaterne fra Fogh og Bendtsen. Man kan dog argumentere for, at de postulerer et lighedstegn mellem at være dansk og være kristen. Og måske indirekte at nationalstaten Danmark kun kan eksistere, så længe danskerne er kristne.

Nation og religion: Religiøs nationalisme og civilreligion

Venstres, Konservatives og Dansk Folkepartis principprogrammer og de ovenstående citater antyder samlet eksistensen af en religio-national dimension i dansk politik. Kernen i denne religio-nationale dimension er tredelt: 1. Danskerne er kristne. 2. Fordi danskerne er kristne, er Danmark bygget på kristne værdier, og kristendom er en uadskillelig del af den danske nationalstat. 3. Uden kristendom ville den danske nationalstat ikke have sin stærke sammenhængskraft. Dimensionen indebærer en kobling af det nationale, danskhed, med det religiøse, kristendom. Det nationale er danskernes forestillede fællesskab (jf. Anderson, 1991). Det forestillede fællesskab er idéen om, at danskerne har noget tilfælles, og at dette gør dem til et folk. Ifølge Smith er en nation en navngivet gruppe af mennesker, som bebor et historisk territorium, og som har fælles myter, kultur, love og normer (Smith, 2003: 24). Den nationale identitet består så i, at individet identificerer sig med nationen og dens fælles myter, kultur, love og normer. I den religio-nationale dimension kobles det religiøse på, således at evangelisk-luthersk kristendom bliver en del af det fælles gods. De fornævnte principprogrammer og politiske udtalelser antyder, at det religiøse skal findes i nationens fælles kultur snarere end i de fælles myter, love og normer. At det religiøse i den religio-nationale dimension er religiøst kræver i og for sig ikke en definition af religion i sig selv. Ordet, som bruges, er kristendom, og man kan derfor argumentere for, at referencen til en verdensreligion i sig selv er religiøs.

I sin gennemgang af religiøs nationalisme definerer Smith religion med reference til et helligt kosmos (Smith, 2003: 25). Forestillingen om nationen får sin styrke, fordi den gennem religion har et helligt fundament (p. 4). Ved at referere til det overempiriske skilles nationen fra det tidslige og verdslige og får karakter af noget evigt. Folket er ikke længere en samling af tilfældige individer, som bor inden for de samme territoriale grænser, men derimod et helligt

fællesskab (p. 33). Religionens styrke ligger i, at den understøtter, forklarer, legitimerer og navnlig helliggør nationen. Den sætter nationen i relation til selve verden i sin helhed. Som oftest vil religiøs nationalisme eller religiøst understøttet nationalisme kræve, at folket deler religion. Når folkekirken havde ca. 83,3 pct. af befolkningen som medlemmer i 2005, kan man argumentere for, at danskerne deler religion i så høj grad, at muligheden for religiøs nationalisme i Smiths forstand er til stede. Evangelisk-luthersk kristendom og folkekirken kan teoretisk set understøtte det danske folk som et helligt fællesskab.

Smiths model for religiøs nationalisme virker bedst i monoreligiøse sammenhænge. En alternativ tilgang til forbindelsen mellem religion og nation, som kan fungere i en multireligiøs sammenhæng, kan findes i begrebet civilreligion. En civilreligion er en selvstændig religion, som deles af et flertal af befolkningen. Den er uafhængig af både kirke og stat og har sine egne myter, ritualer og hellige figurer (Bellah, 1967). Civilreligionen ser nationen i lyset af "ultimativ og universel virkelighed" (p. 18); nationen holdes op mod det hellige og bedømmes efter hellige normer. For at kunne bruges i en multireligiøs kontekst er civilreligion defineret som en slags metareligion. Den er formuleret specifikt nok til at påvirke folk, men samtidig så uspecifikt at den ikke støder nogen bort. Den eksisterer og deles sideløbende med traditionelt medlemskab af en religion, fx. folkekirken. Centrum i civilreligion er troen på en gud, som handler i historien og holder hånden over nationen, så længe denne lever op til de gudgivne idealer. Selve guden nævnes aldrig med et specifikt navn men refereres til med diverse aforismer, fx. skaberen, forsynet mv.

Det religiøse i den religio-nationale dimension er en formel reference til en specifik navngiven religion, kristendom, og ikke en direkte reference til et helligt kosmos. Ordene, som bruges af principprogrammer og fremtrædende politikere, er fx. "kristendom", "folkekirken" og "evangelisk-luthersk". Gud derimod nævnes ikke i principprogrammerne. Alle disse ord kan siges at referere til den specifikke nationale afart af protestantisk kristendom, som findes i Danmark, og som kan siges at være samlet i institutionen Den Danske Folkekirke. Både Smith og Bellah lægger vægten på den overempiriske reference i deres behandling af religion og nation. Dette sker ikke direkte i de ovennævnte eksempler på den religio-nationale dimension. Mere interessant er det, at både Bellah og Smith har pagt-begrebet som noget centralt (se fx. Smith, 2003: 49). Når religion og nation ses som sammenhængende, er det, fordi der er en særlig forbindelse og navnlig en særlig forpligtelse mellem folket og Gud. Folket er udvalgt af Gud. Nationen er, hvad den er, fordi folket opfører sig i overensstemmelse med Guds forordninger, og fordi Gud derfor holder hånden over nationen. Det er svært at argumentere for, at den religio-nationale dimension

indeholder en pagtstanke. Der refereres til kristendom og til kristne værdier, men ikke til hverken Gud eller særlige gudgivne normer. I den forstand er den religio-nationale dimension hverken religiøst legitimeret nationalisme (jf. Smith, 2003) eller en egentlig civilreligion (jf. Bellah, 1967). Den falder mere eller mindre uden for begge teorikomplekser, idet den mangler referencen til en højere magt.

Man kan argumentere for, at den religio-nationale dimension selv uden referencer til Gud har normative forventninger. Dels i form af et værdifællesskab, evangelisk-luthersk kristendom, dels i form af en forventning om en bestemt måde at tænke og handle på, som har skabt den danske nationalstat. Derved ligger den tæt op ad både religiøs nationalisme og civilreligion. Fordi den så direkte refererer til kristendom, er den ikke inklusiv nok til at være en civilreligion. Man kan derimod argumentere for, at den er et eksempel på religiøs nationalisme. Når forholdsvis få danskere tror på centrale kristne trosforestillinger og endnu færre går i kirke (se Larsen et al., 2002), kan man ikke forvente åbenlyse referencer til et helligt kosmos eller Gud i det politiske rum. Man må i stedet nøjes med mere indirekte referencer såsom kristendom og folkekirke. Bag disse referencer ligger så idéen om en pagt og folket som et helligt fællesskab. Smith åbner selv for, at pagten kan være latent og kun vise sig i krisesituationer (Smith, 2003: 79), og det er svært at argumentere for, at Danmark skulle have befundet sig i en krisesituation, der truede selve nationalstaten mellem 2001 og 2010. Den religio-nationale dimension er således et eksempel på religiøs nationalisme, som Smith beskriver det, idet den legitimerer det nationale fællesskab gennem en indirekte reference til det religiøse. Det forestillede fællesskab trækkes ind i en kosmisk ramme og hives ud af det historiske. Nationen får en autenticitet, som rækker langt ud over det enkelte menneske og den gældende statsform. Danmark bliver en integreret del af kosmos og ikke blot resultatet af tilfældige historiske begivenheder.

Religiøs nationalisme på samfunds- og/eller individniveau

Som defineret her er national identitet en overensstemmelse mellem individets værdier og nationens myter, normer, love og fælles kultur. Det interessante er ikke myters og normers indhold, som det faktum at de er fælles. De kan vælges men også fravælges; den enkelte kan frasige sig den nationale identitet. Når det religiøse kobles med det nationale i den religio-nationale dimension, betyder det ikke, at det at være kristen medfører tilslutning til nationen. Derimod betyder det, at for nogen er de to ting koblede, men det er et individuelt valg, om man ser tingene på den måde. Man kan sagtens forestille sig kristne, som ikke har en kristent orienteret national identitet og derfor ikke tilslutter sig de

nationale myter, love, normer og den nationale kultur. Det er plausibelt, at for nogen får religiøse normer forrang og bliver brugt til at afvise det nationale.

Set i det lys er den religio-nationale dimension interessant, fordi den giver en mulighed for at analysere forholdet mellem religion og nation både på samfundsniveau og på individniveau. Både Smith og Bellah analyserer forholdet mellem nation og religion på samfundsniveau via historiske kilder. De antager, at det, man ser på det ene niveau, også findes på det andet. Det er dog langt fra nogen selvfølge. Dobbelaere (2002) gør netop opmærksom på, at religion bør analyseres separat på samfunds-, organisations- og individniveau. Det gør han, fordi han kan påvise, at udviklingen på et niveau ikke nødvendigvis følger udviklingen på de andre niveauer. Dobbelaere viser det i forbindelse med sekularisering, men hans resultater har også konsekvenser for sammenkoblingen af religion og national identitet, som analyseres her. Når den religio-nationale dimension gør det religiøse til en uløselig del af nationens fælles kultur, sker det på samfundsniveau. På individniveau kan folk selv vælge og dermed også fravælge denne kobling. Man kan argumentere for, at individers religiøse værdier er ved at blive adskilt fra deres sekulære værdier, fx. national identitet (se Andersen et al., 2008), og dermed er der grund til at formode, at den religio-nationale dimension ikke nødvendigvis kan genfindes på individniveau.

Hvis den nationale identitet er et valg, og hvis det at være kristen ikke automatisk medfører en kristent national identitet, betyder det også, at det ikke giver megen mening at analysere kristne normers betydning for dansk nationalisme i en historisk kontekst. Det vigtige er ikke, om evangelisk-luthersk kristendom har påvirket den danske samfunds udvikling, men om folk mener, at den har. Som tingene står, kan man ikke med rette påstå, at folk tilslutter sig den religio-nationale dimension, blot fordi de er kristne. De tilslutter sig den, fordi de ønsker det, hvad deres religiøse baggrund så ellers måtte være. Om danskerne som helhed kan siges at være kristne, og om Danmark er bygget på kristne værdier, er umuligt at afgøre empirisk. Der er utallige kirker i Danmark, men alligevel går danskerne kun sjældent til gudstjeneste. De fleste danskere er medlem af folkekirken, men danskerne er samtidig blandt de mindst religiøse/kristne i verden. Den danske folkekirke har en juridisk særstilling med direkte og indirekte statsstøtte, men alligevel er kampvalg til menighedsråd et særsyn. Man kan argumentere både for og imod, at danskerne er kristne rent empirisk og historisk, men i sidste ende er det mindre vigtigt. Det vigtige er, om danskerne selv mener, at det at være kristen er en uløselig del af deres nationale identitet.

Den religio-nationale dimensions udbredelse blandt danskerne

Til at analysere den religio-nationale dimension på individniveau bruges data fra Valgundersøgelsen 2005, en survey udført på et repræsentativt udsnit af den danske befolkning i forbindelse med folketingsvalget i 2005. Der blev benyttet klyngesampling med efterfølgende personlige interviews, som resulterede i 2264 brugbare besvarelser (Andersen et al., 2005). Valgundersøgelsen er i sagens natur ikke lavet til analyser af religion, men den har dog en enkelt variabel, som måler individuel religiøsitet direkte, nemlig kirkegang. Kirkegang er et klassisk mål for kristen religiøsitet og et godt proxy mål for kristen tro (Lüchau, 2007). Kirkegang kan naturligvis ikke måle ikke-kristen religion, men da 83,3 pct. af danskerne var medlemmer af folkekirken i 2005, burde det ikke have nogen betydning for analyserne. Derudover har undersøgelsen i sagens natur en lang række items vedrørende politiske emner, inklusiv nogle som kobler det religiøse med det nationale.

Som den religio-nationale dimension i dansk politik er beskrevet ovenfor, er dens kerne, at man skal være kristen for at være dansker. Det defineres ikke, hvad det indebærer at være kristen, og det kan være kristen både i konfessionel forstand, men også blot at man er vokset op i en kristen kulturel ramme. Hvis et individs nationale identitet indeholder en kobling af det danske og det kristne, kan vedkommende siges at tilslutte sig den religio-nationale dimension. Valgundersøgelsen 2005 havde et item, som kan påstås at måle danskernes tilslutning til den religio-nationale dimension i dansk politik. Valgundersøgelsen spurgte respondenterne følgende:

Hvor væsentlige mener du, at hver af disse faktorer er, når det skal afgøres, om en person, der er født, opvokset og bosat i et andet land, skal kunne flytte til Danmark - kommer fra en kristen baggrund?

Respondenterne blev bedt om at svare på en skala fra 0, særdeles uvæsentligt, til 10, særdeles væsentligt. Spørgsmålet er kopieret fra European Social Survey, som stillede det i 2002. Spørgsmålet er blot et blandt flere med lignende indhold, som er blevet stillet i danske surveys gennem de sidste ti år. Alle har det til fælles, at de kan siges at måle tilslutningen til en kristen national identitet på tværs af forskellige formuleringer, surveys og tidspunkter (se Lüchau, 2008). Spørgsmålet spørger ikke, om danskerne er kristne, men det sætter et indirekte lighedstegn mellem at være dansker, her rent konkret at bo i Danmark, og det at være kristen. Hvis man mener, at det er væsentligt, at udlændinge, som ønsker at bo i Danmark, kommer fra en kristen baggrund, så kan det tolkes som en tilslutning til den religio-nationale dimension i dansk politik. Mener man,

at det er uvæsentligt, at indvandrere kommer fra en kristen baggrund, kan det tolkes som en afvisning af den religio-nationale dimension i dansk politik. Bemærk atter at det, som er i spil, ikke er, om udlændingene er kristne, men om de kommer fra en kristen baggrund. Der er ikke noget konfessionelt eller teologisk aspekt som sådan. Ligesom den religio-nationale dimension definerer danskerne som kristne i meget bred forstand, spørges der også i ovenstående item til en kristen identitet i bredeste forstand. Der er, som i formuleringen af den religio-nationale dimension blandt danske politikere, tale om kristendom som kultur, altså om noget bagvedliggende, en række værdier og tankemønstre som er svære at definere endsige sætte ord på. Det dér udefinerbare som gør os til danskere.

Tabel 1. Forekomst af religio-national holdning betinget af partivalg

Alle	21
Dansk Folkeparti	39
Venstre	25
Konservative	19
Det Radikale Venstre	8
Socialdemokratiet	18
SF	7
Enhedslisten	6

Tilslutningen til den religio-nationale dimension var ikke overvældende på individniveau. På en skala fra 0 til 10 var 0 det hyppigste svar. Omkring 35 pct. af de adspurgte valgte dette svar og mente således, at det var særdeles uvæsentligt, at indvandrere kom fra en kristen baggrund. Det svar, som skilte respondenterne i to cirka lige store grupper, medianen, var 2. Kun omkring 5 pct. af de adspurgte scorede den højest mulige værdi og mente således, at det var særdeles væsentligt at indvandrere kommer fra en kristen baggrund. For at gøre tingene lettere at overskue kan variabelen om tilslutning til den religio-nationale dimension reduceres til kun tre kategorier. Fra 0 til 3 er det negative svar, fra 4 til 6 er det neutrale svar, og fra 7 til 10 er det positive svar. Således opdelt var omkring 21 pct. af de adspurgte positive over for den religio-nationale dimension, hvilke næppe kan siges at være overvældende (se tabel 1). Der var tilsyneladende en diskrepans mellem den religiøse nationalisme identificeret på samfundsniveau og den enkelte danskers nationale identitet. Selvom koblingen mellem nationen og det kristne burde styrke legitimeringen af det nationale, lader det ikke til at have vundet gehør i den brede befolkning. Dette antyder, at nationalismeteori, og civilreligionsteori for den sags skyld, bør bruges med

en vis forsigtighed. Begge teorier antager en kontinuitet mellem samfunds- og individniveau, som ikke kan genfindes i dette specifikke danske eksempel.

Fordeler man tilslutning til den religio-nationale dimension på partivalg, giver det et interessant omend næppe særlig overraskende billede. Den stærkeste tilslutning til den religio-nationale dimension var blandt dem, som stemte på Dansk Folkeparti (se tabel 1). Omkring 39 pct. af Dansk Folkepartis vælgere var positive over for den religio-nationale dimension. Blandt dem, der stemte Venstre, var ca. 25 pct., og blandt dem, som stemte Konservative, var ca. 19 pct. positive over for den religio-nationale dimension. Det overraskende var, at de, som stemte på Konservative, lå så lavt og på samme niveau som de, der stemte på Socialdemokraterne. Omkring 18 pct. af dem, som stemte Socialdemokraterne, var positive over for den religio-nationale dimension. Dansk Folkeparti, Venstre og Konservative er de partier, som har formuleret den religio-nationale dimension, men det er vel i virkeligheden nok kun Dansk Folkeparti og måske Venstre, som havde vælgere, for hvem denne dimension er tiltalende. Det er måske også interessant at se, hvordan Socialdemokratiets vælgere, på trods af at Socialdemokratiet ikke formulerer en religio-national dimension, tilsyneladende var mere i trit med de højreorienterede vælgere end med de venstre/midterorienterede på dette punkt.

Den religio-nationale dimension og politiske værdier

På trods af den megen medieomtale lod danskerne ikke til at have taget den religio-nationale dimension til sig ved valget i 2005. Den religio-nationale dimension formuleredes af den daværende regering, Venstre og Konservative, og dens parlamentariske støtteparti, Dansk Folkeparti, og tilsyneladende var den én af de ting, som de tre partier var enige om. Gennem sin kobling af det nationale og det religiøse burde den religio-nationale dimension have ultimativ legitimitet. Eller i hvert fald større legitimitet, autenticitet og gennemslagskraft end værdier, der formuleres uden relation til et helligt kosmos. Har den religio-nationale dimension denne gennemslagskraft, er det oplagt at forvente, at den er afgørende for folks generelle politiske værdier og partivalg. I så fald burde en kristen national identitet være relateret til at stemme på Venstre, Konservative eller Dansk Folkeparti og at dele deres politiske synspunkter. Førstnævnte er allerede antydnet i tabel 1.

Valgundersøgelsen havde fire items, der samlet målte respondenternes generelle politiske værdier. Disse var relateret til emnerne: den offentlige sektors størrelse, lov og orden, grøn politik og antallet af flygtninge. De fire items kan tolkes som målende respondenternes generelle syn på klassisk fordelingspolitik (offentlig sektor), retspolitik (lov og orden), miljøpolitik (grøn politik) og flygt-

ningepolitik (antallet af flygtninge). Det første emne burde være knyttet til placering på en klassisk venstre/højre skala, mens de sidste tre burde være knyttet til *new politics* målt ved placering på en autoritær/libertær skala (Borre, 1995; 2002). Respondenterne blev bedt om at besvare de fire spørgsmål på en skala fra 1, højreorienteret/autoritær, til 5, venstreorienteret/libertær. Af hensyn til analyserne er variablene omkodet, så en høj værdi udtrykker højreorienterede/autoritære værdier.

Tablet 2. Bivariat sammenhæng mellem religio-national holdning og partivalg samt politiske issues

	Religio-national
VKO	0,37
Offentlig sektor	0,20
Lov og orden	0,24
Grøn politik	0,26
Flygtninge	0,38

Gammakoefficienter $p < 0,001$ for alle sammenligninger

Der var en stærk sammenhæng mellem at tilslutte sig den religio-nationale dimension og stemme på VKO-blokken ved valget i 2005 ($\gamma = 0,37$). Ikke alene var den religio-nationale dimension unik for VK-regeringen og dens støtteparti, den var også unik for de personer, som stemte på dem i 2005. Hvad angår politiske værdier generelt, var individer, som tilsluttede sig den religio-nationale dimension, mere tilbøjelige til at være højreorienterede (tabel 2). Der var en medium sammenhæng mellem den religio-nationale dimension og synet på fordelingspolitik, retspolitik og miljøpolitik. Fordelingspolitik havde den svageste sammenhæng med den religio-nationale dimension fulgt af retspolitik og miljøpolitik. Den religio-nationale dimension slog stærkest igennem på flygtningepolitik, hvor der var en stærk sammenhæng mellem de to mål ($\gamma = 0,38$). Jo mere positive respondenterne var over for den religio-nationale dimension, jo mere mente de, at Danmark burde modtage færre flygtninge, end var tilfældet i 2005. Den religio-nationale dimension havde altså en indflydelse på folks politiske værdier, omend indflydelsen tilsyneladende var stærkest, når det gjaldt valg af partiblok og flygtningepolitik. Den religio-nationale dimension fandt kun begrænset tilslutning blandt danskerne, men blandt dem, som stemte på Venstre, Konservative og Dansk Folkeparti, var tilslutningen større og tilmed betydningsfuld for deres politiske værdier. På overfladen lader der til at være en vis kontinuitet mellem de analytiske niveauer hos Venstre,

Konservative og Dansk Folkeparti og deres vælgere. Det er vel også, hvad teorien ville forvente.

Spørgsmålet er, om denne begrænsede kontinuitet holder ved et nærmere eftersyn. Det kunne jo være, at den religio-nationale dimension blot var et udtryk for folks generelle politiske indstilling eller strukturelle faktorer. I så fald er den ikke videre interessant at beskæftige sig med som andet end en national eller religiøs kuriositet. For at afdække den religio-nationale dimensions reelle betydning for folks politiske værdier, må en multivariat analyse udføres, som inkluderer et mål for generel politisk orientering. Da alle de variable, som hidtil er blevet benyttet, er ordinale, er det mest hensigtsmæssigt at benytte en *chain graph model*¹ til den multivariate analyse (Whittaker, 1993; Edwards, 2000).

Til at måle generel politisk orientering bruges en klassisk venstre/højre selvplaceringsskala. Politisk orientering er medtaget i analysen, fordi det kan afgøre, om den religio-nationale dimension er et udtryk for generelle politiske holdninger. Som resterende kontrolvariable er inkluderet kirkegang, xenofobi, uddannelse, køn og alder. Kirkegang er medtaget for at analysere, om den religio-nationale dimension er koblet til individuel religiøsitet. Xenofobi måles via et item, som spurgte, om respondenterne var enig eller uenig i, at "De muslimske lande udgør på længere sigt en farlig trussel mod Danmarks sikkerhed". Variablen er medtaget, fordi observationerne fra den politiske debat og principprogrammerne viser, at den religio-nationale dimension som oftest optræder i forbindelse med diskussioner af muslimer i Danmark. Det antyder, at den religio-nationale dimension kan være et andet udtryk for xenofobi, altså at det centrale ikke er danskernes kristne baggrund men derimod en general modvilje mod muslimer. Uddannelse, køn og alder er medtaget, fordi de er klassiske socioøkonomiske kontrolvariable. Af praktiske hensyn er alle variable undtaget de fire afhængige om politiske emner reduceret til tre eller fire kategorier.

I tabel 3 ses hvilke variable var styrende for valg af partiblok og fire centrale politiske emner. For hver af de fem afhængige variable, dvs. partiblok og de fire politiske issues, er lavet en multivariat model med de samme uafhængige variable. Hver kolonne repræsenterer en multivariat model på en af de fem uafhængige variable, mens rækkerne repræsenterer de uafhængige variable.² Det gjaldt for alle fem variable, at den religio-nationale dimension rent faktisk havde en indflydelse, men også at indflydelsen var ret begrænset. Alle fem variable var primært styret af politisk orientering og xenofobi. Generelt gjaldt det, at jo mere højreorienteret respondenterne var, og jo mere kritiske de var over for muslimer, jo mere højreorienterede/autoritære var deres holdninger og valg af partiblok. Når der blev kontrolleret for de andre variable, havde den religio-nationale dimension størst indflydelse på holdningen til flygtningepo-

litik og mindre indflydelse på valg af partiblok og holdningen til grøn politik, retspolitik og klassisk fordelingspolitik. Jo mere respondenterne tilsluttede sig den religio-nationale dimension, jo mere højreorienterede/autoritære var deres holdninger og valg af partiblok. Billedet ligner lidt det for de bivariate sammenligninger i tabel 2, men gammakoefficienterne er langt svagere. Det er normalt, at sammenhænge mellem variable er svagere i en multivariat analyse, men det vigtige er, om der er uafhængige variable, som er bedre end den religio-nationale dimension til at forudsige valg af partiblok og generelle politiske holdninger.

Tabel 3. Partielle sammenhænge mellem en afhængig og flere uafhængige variable

Uafhængige variable	Afhængig variabel				
	VKO	Offentlig sektor	Lov/orden	Grøn politik	Flygtninge
Religio-national	0,15	0,09	0,13	0,14	0,22
Kirkegang	0,20	0,10	-	0,08	-
Politisk orientering	0,94	0,62	0,39	0,51	0,38
Xenofobi	0,43	0,15	0,46	0,18	0,71
Uddannelse	-	-	-0,21	-0,11	-0,19
Alder	-	-	-0,13	-	-
Køn	-	0,30	0,08	0,10	-

Partielle gammakoefficienter (kun kontinuerte relationer).

Valg af partiblok, dvs. om folk stemte på Venstre, Konservative og Dansk Folkeparti, var styret af fire variable. Den stærkeste indflydelse kom fra politisk orientering efterfulgt af xenofobi, kirkegang og den religio-nationale dimension. Den partielle gamma for politisk orientering var så tæt på 1, at det må konkluderes, at politisk orientering er synonymt med valg af partiblok. De andre variable havde en selvstændig indflydelse, men de var nærmest ligegyldige. Den religio-nationale dimension havde den mindste indflydelse af alle de betydningsfulde uafhængige variable, mindre end den fra kirkegang. Alt dette antyder, at den religio-nationale dimension ikke var det store fællespunkt for vælgerne, selvom den måske var det for Venstre, Konservative og Dansk Folkeparti.

Holdningen til klassisk fordelingspolitik var primært styret af politisk orientering og køn. Højreorienterede og mænd var mere tilbøjelige til at mene, at den offentlige sektor trængte til at blive mindsket. Både xenofobi, kirkegang og den religio-nationale dimension havde en selvstændig indflydelse på hold-

ningen til klassik fordelingspolitik, men de partielle gammaer for kirkegang og den religio-nationale dimension var så lave, at det er bedst at ignorere dem. Det ville i hvert fald være forkert at tillægge disse to variable større betydning. Det samme gør sig gældende for holdningen til retspolitik og miljøpolitik. For begge politiske issues havde den religio-nationale dimension en selvstændig indflydelse, men i begge tilfælde var den relativt marginal set i forhold til betydningen af politisk orientering. For holdningen til retspolitik var xenofobi og politisk orientering de to styrende variable, mens uddannelse, den religio-nationale dimension, alder og køn havde mindre at skulle have sagt. Igen siger tilslutning til den religio-nationale dimension forbavsende lidt om holdningen til retspolitik. Hvad angår holdningen til miljøpolitik, var den primært bestemt af politisk orientering, og indflydelsen fra xenofobi, den religio-nationale dimension, uddannelse, kirkegang og køn var nærmest irrelevant.

Holdningen til flygtningepolitik var der, hvor den religio-nationale dimension havde den største indflydelse, men selv her var indflydelsen langt mindre end den fra xenofobi og politisk orientering. At den religio-nationale dimension havde så stor indflydelse kan naturligvis skyldes måden, den blev målt på. Fordi der blev spurgt, om indvandrere burde komme fra en kristen baggrund, sattes den religio-nationale dimension ind i en indvandrerkontekst, hvorfor det er forventeligt, at den vil have størst indflydelse i forbindelse med flygtningepolitik. Den religio-nationale dimension var dog ikke blot et udtryk for xenofobi, for så ville dens indflydelse helt forsvinde i den multivariate model. Generelt var det sådan, at jo mere xenofobiske og jo mere højreorienterede respondenterne var, jo mere højreorienteret/autoritære var deres holdning til flygtningepolitik. Det havde også en indflydelse, om de tilsluttede sig den religio-nationale dimension og var lavere uddannede, men igen var indflydelsen fra disse to variable markant svagere end den fra xenofobi og politisk orientering. Det er måske lidt overraskende, når nu den religio-nationale dimension ofte kommer til udtryk i politiske diskussioner om flygtningepolitikken i medierne.

Ser man på tabel 3, må konklusionen være, at betydningen af den religio-nationale dimension på individniveau ikke holder for et nærmere eftersyn. Den betydning af en kristen national identitet, som sås i tabel 2, forsvinder ved kontrol for andre variable. På trods af at den religio-nationale dimension havde en synlig position i dansk politisk debat, har den tilsyneladende ikke formået at påvirke danskernes politiske værdier. Det er naturligvis overraskende, når nu koblingen af det nationale og det religiøse burde gøre det nationale argument langt stærkere. Nationen sat i kosmisk ramme burde have større gennemslagskraft, autenticitet og legitimitet end "almindelige" politiske argumenter, men det er altså ikke tilfældet her. Set i et lidt større perspektiv antyder resultaterne,

at nationens fælles normer, myter, love og kultur ikke nødvendigvis overtages på individniveau. Blot fordi man kan finde religiøs nationalisme på samfundsniveau, behøver den ikke være andet end et elitefænomen. Idéen om, at danskerne er et kristent folk i nationalismeteorisk betydning, behøver ikke at blive afvist, men man gør klogt i ikke ukritisk at antage kontinuitet mellem samfunds- og individniveau. Eller sagt lidt mere firkantet: Idéen om de kristne danskere som grundlaget for Danmarks sammenhængskraft er primært et elitefænomen uden den store folkelige opbakning.

Hvorfor det er sådan, kan der være flere årsager til. Man kan argumentere for, at religiøse og sekulære værdier er blevet adskilt på individniveau som følge af samfundsudviklingen og sekularisering (jf. Andersen et al., 2008). Derfor er det nationale og det religiøse ikke koblet på individniveau. Man kan også argumentere for, at den religio-nationale dimension er en retorisk model, som egner sig godt til politisk brug. Den er så at sige retorik snarere end indhold, og bagved den ligger der måske andre motivationer for dens brug end blot en overbevisning om, at det er essentielt at være kristen for at være dansker. Dens styrke ligger i dens sammenkobling af det nationale og det religiøse, men sammenkoblingen kan være et spørgsmål om retorisk gennemslagskraft snarere end verdensbillede eller religiøs overbevisning. Ikke dermed sagt at de politikere, som formulerer den religio-nationale dimension, ikke er overbeviste om dens sandhed; man må som udgangspunkt tage deres holdninger for pålydende. Men den religio-nationale dimension har et sammenfald med flygtninge/indvandrerspørgsmålet og får måske i den forbindelse større vægt, end den ellers ville have fået, fordi den passer ekstremt godt ind. Dens betydning kommer måske mindre af, at politikerne mener, at danskerne er kristne, som at de mener, at muslimer ikke kan blive danske.

Faktorerne bag tilslutning til den religio-nationale dimension

Resultaterne i tabel 3 siger ikke noget om, hvilke uafhængige variable som øver indflydelse på den religio-nationale dimension. For at afgøre det spørgsmål er lavet endnu en multivariat model mage til de fem første, men med den undtagelse at den religio-nationale dimension er den afhængige variabel. Ved at se på hvilke variable som den religio-nationale dimension styredes af og hvor stærkt, kan det antydes, hvad den religio-nationale dimension var for en størrelse på individniveau. Navnlig om den primært var en religiøs størrelse, en nationalistisk størrelse eller en hybrid af det religiøse og det nationale. Fem kontrolvariable havde en direkte indflydelse på den afhængige variabel. Kun køn var irrelevant for tilslutningen til den religio-nationale dimension (se tabel 4). Langt den stærkeste indflydelse på den religio-nationale dimension blev

udøvet af xenofobi fulgt i langt mindre målestok af alder, politisk orientering, kirkegang og uddannelse. De, som sluttede op om den religio-nationale dimension, var generelt dem, som var skeptiske over for muslimer, var ældre, højreorienterede, flittige kirkegængere og lavere uddannet. De faktorer, som styrede folks tilslutning til den religio-nationale dimension, antyder, at den var et nationalistisk fænomen snarere end et religiøst. Der var en sammenhæng mellem tilslutning til den religio-nationale dimension og kirkegang, men det samlede billede i tabel 4 viser, at det var modvilje mod muslimer, som var den primære faktor bag tilslutning til den religio-nationale dimension.

Tabel 4. Partiel sammenhæng mellem religio-national holdning og flere uafhængige variable

	Religio-national
Kirkegang	0,10
Politisk orientering	0,16
Xenofobi	0,44
Uddannelse	-0,09
Alder	0,17
Køn	-

Partielle gammakoefficienter (kun kontinuerte relationer).

Endnu mere interessant bliver det, når man tager med i betragtning, at der ikke var nogen sammenhæng mellem xenofobi og kirkegang i den multivariate model. At være eksistentielt kristen er ikke forbundet med modvilje mod muslimer (se Lüchau, 2004). Det antyder, at for de fleste, som tilsluttede sig den religio-nationale dimension, var den et udtryk for deres generelle modvilje mod muslimer, mens den for et meget lille mindretal var et udtryk for deres kristne religiøsitet. Hvis man betragter xenofobi i Danmark som et nationalistisk fænomen, viser tabel 4, at den religio-nationale dimension primært var et nationalistisk fænomen og kun i meget ringe grad en hybrid af det nationale og det religiøse på individniveau. Det antyder dels, at teorien om religiøs nationalisme fejler ved at antage kontinuitet mellem de analytiske niveauer, dels at religiøse værdier er blevet skilt fra de sekulære.

Konklusion

Teorier om religiøs nationalisme og civilreligion forventer, at det nationale står langt stærkere, når det sættes i forhold til et helligt kosmos. Ved at indplacere nationen i den hellige orden får den ultimativ legitimitet og autenticitet. Det kan på den ene side forklare, hvorfor man ser formuleringen af en religio-na-

tional dimension blandt nogle danske politikere. Ved at påstå at danskerne er kristne, og dermed at Danmark er en kristen nation, gøres det nationalistiske argument stærkere. Når argumentet tilmed kobles til tanken om Danmarks sammenhængskraft, bliver det nærmest uimodsigeligt. At gå imod det er dels at krænke den hellige orden, dels at udsætte Danmark for faren for at miste sin sammenhængskraft og i sidste ende at ophøre med at eksistere.

På den anden side har argumentet ikke megen gennemslagskraft på individniveau. Danskerne har ikke taget den religio-nationale dimension til sig. Det antyder, at det muligvis ikke er det vægtige politiske argument, som teorien ellers lægger op til. Det antyder også, at teorier om religion og nation har en blind vinkel. Ved at fokusere på analyser af eliten overses den folkelige forankring. Den antages simpelthen. Men hvis ikke flertallet af befolkningen godtager nationens kultur, normer, love og myter, som eliten påstår den har, så bliver den religiøse nationalisme ligegyldig. Det kan godt være, at nationen findes, og at der er et forestillet fællesskab, men man har ikke fundet frem til, hvad dets kerne er. Som tingene står, indebærer kernen af den danske nation ikke en identifikation med evangelisk-luthersk kristendom. Hvilken kultur, myter, normer og love som er det særegne for den danske nation, er her usagt, men ingen af dem er identificerede med kristendom på individniveau.

Set fra en religionsfaglig vinkel er det også interessant, at en kristen national identitet på individniveau ikke umiddelbart er koblet til en kristen religiøsitet. Man kan argumentere for, at for en meget lille gruppe medfører deres stærke kristne religiøsitet, at de mener, at man skal være kristen for at være dansker. Men det er formentlig en meget lille gruppe, da danskerne kun i meget lille grad er stærkt kristne. Det overordnede billede er, at de fleste af de, som har en kristen national identitet, har det på grund af deres modvilje mod muslimer. I modviljen mod muslimer antager man den modsatte identitet, nemlig den kristne. Det antyder naturligvis, at den religiøse identitet er blevet skilt fra selve religiøsiteten på individniveau. Man påtager sig en kristen identitet uden nødvendigvis at tro på Gud eller gå i kirke. Det betyder, at individuel religiøsitet ikke nødvendigvis har nogen indflydelse på sekulære værdier længere; at religion er blevet atomiseret og adskilt fra resten af individets livsverden.

Det, som står tilbage, er, at religions genkomst i dansk politik er præcis det og intet andet. Det er ikke en bred eller generel religiøs genkomst, for den kan ikke genfindes på individniveau. Det er udelukkende en genkomst i det politiske rum. Danskerne er ikke blevet mere religiøse de senere år (se fx. Lüchau, 2005), og de har ikke påtaget sig en kristen national identitet. Det er visse politikere, som er religiøse, og det er dem, som har reintroduceret religion som politisk faktor, ikke deres vælgere. Vælgerne er sekulære i den forstand, at deres

religiøsitet, hvis de har en, ikke styrer deres nationale identitet. Rent retorisk burde inddragelsen af det religiøse styrke politikernes argumentation, men det har ikke været nok til at slå igennem i vælgermassen. Idéen om, at Danmark er kristent, fordi danskerne er kristne, er ikke blevet accepteret eller inkorporeret blandt danskerne som helhed. Det er ikke engang sket blandt et flertal af dem, som stemte på de partier, som har formuleret den religio-nationale dimension. I sidste ende bør man ikke tillægge religion og religiøse argumenter for stor vægt i analyser af vælgeradfærd i Danmark. Religion er muligvis vendt tilbage på den politiske scene, men den er ikke vendt tilbage i vælgermassen.

Noter

1. I modsætning til en *OLS multiple regression* tester en *chain graph model* for, hvordan de uafhængige variable påvirker hinanden. Af hensyn til overskueligheden vil tabellerne her kun vise de direkte påvirkninger af den uafhængige variabel, men der er altså taget højde for, hvordan de uafhængige variable påvirker hinanden indbyrdes. For yderligere at forsimple resultaterne af de multivariate modeller er kun kontinuerte relationer medtaget. Da variablene alle er ordinale, er gamma koefficienter anvendt som teststørrelse.
2. Ud for hvert par af variable er et tal som kan svinge mellem 0 og ± 1 . Jo tættere på 1 eller -1 tallet er, jo stærkere er sammenhængen mellem de to variable. Fordi modellen er multivariat, er gammakoefficienterne partielle, hvilket vil sige, at de udtrykker styrken af sammenhængen mellem de to variable, når man har taget højde for påvirkningen fra de andre variable. Er der intet tal ud for to variable, betyder det, at der ikke er nogen sammenhæng mellem dem.

Litteratur

- Andersen, Jørgen Goul og Ole Borre (red.) (2003). *Politisk forandring: Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime Academic.
- Andersen, Jørgen Goul, Jakob Rathlev, David Hedegaard Andersen og Thomas Dejgaard Pedersen (2005). *Valgundersøgelsen 2005: Teknisk rapport*, Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Andersen, Peter B., Peter Gundelach og Peter Lüchau (2008). "Religion in Europe and the United States: Assumptions, Survey Evidence, and some Suggestions", *Nordic Journal of Religion and Society*, vol. 21, no. 1, pp. 61-74.
- Anderson, Benedict (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Bellah, Robert N. (1967). "Civil Religion in America", *Daedalus*, vol. 96, pp. 1-21.

- Bendtsen, Bendt (2006). *Bendt Bendtsens grundlovstale den 5. juni 2006*, København: Det Konservative Folkeparti.
- Borre, Ole (1995). "Old and New Politics in Denmark", *Scandinavian Political Studies*, vol. 18, no. 3, pp. 187-205.
- Borre, Ole (2002). "Partivalg, politiske værdier og livsverdenens værdier", pp. 195-231 i Peter Gundelach (red.), *Danskernes værdier 1981-1999*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Dansk Folkeparti (2002). *Principprogram*, København: Dansk Folkeparti.
- Det Konservative Folkeparti (2000). *Fornuft og fornyelse: Konservative værdier i det 21. århundrede*, København: Det Konservative Folkeparti.
- Dobbelaere, Karel (2002). *Secularization: An Analysis at Three Levels*, Bruxelles: P.I.E.-Peter Lang.
- Edwards, David (2000). *Introduction to Graphical Modelling*, 2nd ed., New York: Springer-Verlag.
- Larsen, Christian Albrekt, Thomas Bay, Michael Baggesen Klitgaard, Mette Tobiasen, Jan Bendix Jensen og Jørgen Goul Andersen (2002). *Danskernes forhold til religionen – en afrapportering af ISSP 1998*, Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Lüchau, Peter (2004). "Kristendom og tolerance i Danmark", *Dansk Sociologi*, 15. årg., nr. 4, pp. 41-54.
- Lüchau, Peter (2005). "Danskernes gudstro siden 1940'erne. Sekularisering eller individualisering?", pp. 31-58 i Morten Thomsen Højsgaard og Hans Raun Iversen (red.), *Gudstro i Danmark*, Frederiksberg: Anis.
- Lüchau, Peter (2007). "By Faith Alone? Church Attendance and Christian Faith in three European Countries", *Journal of Contemporary Religion*, vol. 22, no. 1, pp. 35-48.
- Lüchau, Peter (2008). *Religion and Societal Integration in Denmark: An Analysis of Civil Religion on the Individual Level*, København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Smith, Anthony D. (2003). *Chosen Peoples*, Oxford: Oxford University Press.
- Venstre (2006). *Venstres Principprogram – Fremtid i frihed og fællesskab*, Holte: Venstres Landsorganisation.
- Whittaker, Joe (1993). "Graphical Interaction Models: a New Approach for statistical Modelling", pp. 160-180 i Kathryn Dean (red.), *Population Health Research: Linking Theory and Methods*, London: Sage Publications.